

DİLÇİLİK

Cəmilə Abdullayeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

FRAZEOLoji VARIATİVLİK VƏ SİNONİMLİK PROBLEMI

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, məna, kontekst, variant, sinonim

Ключевые слова: фразеологические единицы, значение, контекст, вариант, синоним

Key words: phraseological units, meaning, context, variant, synonym

İngilis dilində frazeoloji variativlik və sinonimlik probleminin təhlilinə keçmədən öncə qeyd edək ki, ümumiyyətlə frazeoloji variantlıq və sinonimlik problemi nəzəri dilçilikdə birmənalı həllini tapmamış məsələlərdən sayılır.

Frazeoloji vahidin daxili strukturunda danışıq dilinin təsiri altında baş verən dəyişikliklərə dilçilər müxtəlif cür yanaşırlar. Bəzilərinin fikrincə, bu dəyişikliklər frazeologizmlərin variantlarını, bəzilərinin fikrincə isə sinonimik zənginləşməsini meydana çıxarır [4, s.110].

Hələ vaxtı ilə S.O.Kartsevskiy dil işarəsinin təbiətinin bir maraqlı özəlliyinə diqqət yetirərək, işarələyənin (səslənmənin) və işarələnenin (funksiyanın, anlamın) daim “sürüşkənlik” nümayiş etdirdiyini qeyd etmiş və bildirmişdir ki, potensial olaraq istənilən dil işarəsi assimetrik dualizm prinsipinə uyğun olaraq, həm sinonim, həm də antonim ola bilər. Bu isə ilk növbədə, işarələnenin daim daha yeni və fərqli işarələrlə işarələnmək tendensiyası nümayiş etdirməsi ilə bağlıdır [9, s.90]. Variativlik dil təkamülünün labüd şərtlərindən biridir və məhz variantlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi, müəyyənləşməsi dilin inkişafını mümkün edir [13, s.189]. Yəni, dil özü işarələrin, o cümlədən frazeoloji vahidlərin variant formaları arasında kommunikasiya aktına, danışanın intensiyasına (məramına) ən çox uyğun olan variantın aktivliyini təmin edir. Bununla da, “ən vacib ünsiyyət vasitəsinin” praqmatik tələbləri qarşılayan inkişafı mümkün olur. Amerika deskriptivistlərdən Q.qlison variativlik probleminin öyrənilməsi çətinliyini bilavasitə linqvistik dəyişim prosesinin özünün çətinliyi ilə şərtləndirir [7, s.381]. İngilis dilli materiala əsasən frazeoloji sinonimiya və variantlıq problemini araşdırmış N.Kamenetskayte yazır: “Mənanın ortaqlığı, eyniyyəti dedikdə, mənanın tam şəkildə üst-üstə düşməsilə yanaşı, üslubi xarakteristikaya görə eynilik təşkil etməsi başa düşülür. Üslubi cəhətdən eyniyyət nəticəsində frazeoloji vahidlər bir-birini istənilən kontekstdə tam mənasıyla əvəz edə bilirlər” [8, s.289].

Mahiyyət etibarilə variantlıq semantik dəyişimi labüd etmədiyi halda, bu və ya digər komponentin əvəzlənməsinin ümumi semantik tutumda az və ya çox də-

rəcədə məna konnotasiyası fərqliliyinə yol açması artıq sinonimiya hadisəsinə doğru keçidin təsbit edilməsinə imkan verir. Eyni bir idiomun variantlarının heç bir ümumi leksik invariantının olmaması mümkünsüzlüyü mövqeyindən çıxış edən A.V.Kunin bir çox halda frazeoloji vahidlərin eyniliyi açıq-aydın pozulduğu və bir sıra (fazeoloji) tərkiblərə frazeoloji sinonimlər kimi baxılmalı olduğunu göstərmişdir [10, s.7]. Maraqlıdır ki, elə A.V.Kunin özü də başqa tədqiqatında variantlığın heç bir vəchlə sabit söz birləşmələrinin sabitliyini şübhə altına almadığını, sabitliyi inkar etmədiyini, əksinə hər bir dil hadisəsinin özlüyündə dayanıqlıq (sabitlik) və dəyişkənliyin vəhdətini ehtimal etdiyini qeyd etmişdir [11, s.7]. Frazeologiya sahəsində variantlıq dilin bütün səviyyələri üçün aktual olan, dilin ümumi qanunauyğunluqlarının təzahürünün nəticəsidir. Bu sıradan müəyyən dil normalarına adaptasiya, analogiyaların qabardılması, həmçinin emosional-ekspressiv tendensiyaların gücləndirilməsini qeyd etmək olar [12, s.30]. Öz növbədə, ingilis dilində frazeoloji variantlığın şaxələnməsində ən aparıcı dildaxili inkişaf qanunauyğunluğunun, yəni qənaət prinsipinin rolunu xüsusilə qeyd etmək istərdik. Məhz bu səbəbdən frazeoloji vahidlərin lakonik formalarının meydana çıxması və işləkliyi təmin olunur. Məsələn, "təəccüb, heyrət" ifadə edən *All my eyes and Betty Martin!* (Cəfəngiyyat! Boş şey / ağ yalan!) [3, s.25] ifadəsinin yerinə tamamilə eyni semantik tutuma malik reduksiyaya uğramış *All my eyes!* variantının daha çox işləklik nümayiş etdirdiyini görmək olar. Bu isə öz növbəsində sinonimlərin dildə birgə mövcudluq sürdürdükleri halda, variantların biri-birini sıxışdırıb çıxartmağa meyilli olması fikrini əyani şəkildə sübuta yetirir [14, s.75].

Məhz bu səbəbdəndir ki, zamanla bəzi variantlar məna konnotasiyaları ilə fərqlilik qazananaraq sinonimlik statusu əldə edirlər. Ə.H.Hacıyevanın da göstərdiyi kimi, frazeologizmin hər hansı komponentinin dəyişməsi nəticəsində onun malik olduğu daxili forma (məzmun) dəyişikliyə uğrayırsa, bu, variant kimi deyil, sinonim kimi qəbul olunmalıdır. Frazeologizmlərin variantları isə komponentlərdən birinin başqa bir sözlə əvəz edilməsi nəticəsində daxili formaya heç bir xələl gətirmədən mövcud olur [2, s.119].

Fərqləndirici əlamətinə görə frazeoloji vahidlərin variantlığını qrammatik variantlıq, leksik variantlıq və kvantitativ variantlıq kimi qruplaşdırmaq mümkündür.

1. Leksik variantlıq dedikdə komponentlərdən birinin və ya bir neçəsinin əvəzlənməsilə, lakin semantik adekvatlığın tam qorunması ilə şərtlənən variantlıq növündən bəhs edilir. Təqdim edilən nümunələrə əsasən variant "matrisa"nın nə dərəcədə zəngin, çoxşaxəli ola biləcəyini əyani şəkildə görmək mümkündür. Məsələn, *God (heaven / goodness / the Lord) knows!* 'Allah bilir!', *make smb's blood (flesh) crawl (creep)* 'diksindirmək, səksəndirmək, sarsmaq', *cast (make) sheep's eye at smb.* 'heyranlıqla baxmaq, valeh olmaq', *make (pull) a face* 'ağız-burun əymək, üz-gözünü turşutmaq, sifət göstərmək', *gain (obtain / win) smb's heart* 'bir kəsin ürəyini ələ almaq, könlünü fəth etmək', *cry (sob / weep) one's heart out* 'ağlayıb ürəyini boşaltmaq, hönkürtü ilə ağlamaq', *move (stir / touch) smb's heart* 'bir kəsin qəlbinə toxunmaq, mütəssir etmək' nümunələri əsasında frazeologizmlərin leksik variantlığını izləmək olar.

2. Qrammatik variantlıq növündə eyni bir semantik tutuma malik frazeologizmin morfoloji və ya sintaktik fərqliliklərlə təqdim olunması nəzərdə tutulur. Məsələn, *be fed to the teeth - be fed up to the teeth* “boğaza yığılmaq, təngə gəlmək”, *lick smb.'s feet - lick the feet of smb.* “bir kəsin qarşısında alçalmaq”, *the promised land - the land of promise* “həsərəti çəkilən yer; vəəd olunmuş torpaqlar” frazeologizmlərindəki variantlıq qrammatik mahiyyət kəsb edir.

3. Kvantitativ variantlıqda isə eyni bir frazeoloji vahidin ellipsisə uğramış müxtəsər variantı ilə geniş ilkin formatdakı variantının paralel işləkliyi nəzərdə tutulur. Yunan dilində “çatışmamazlıq, boşluq” anlamını ifadə edən *ellipsis* termini dilçilik istilahi kimi nitqdə və ya mətndə ehtimal edilən dil vahidinin “buraxılması”, “düşməsi” ilə səciyyələnən sintaktik konstruksiya natamamlığıdır [5, s.464]. Məsələn, *an eye for an eye and a tooth for a tooth - an eye for an eye* (gözə göz, dişə diş = qarşı tərəfə vurulan xəsarət eyni ilə zərər vurana yetirilməlidir), *lay curses from heaven upon smb's head - lay curses upon smb.* (bir kəsə qarğış etmək / lənətlər yağdırmaq), *the black sheep of the family - black sheep* (meşə çaqqalsız olmaz; yaramaz) variantlarından ikincisində ellipsisə uğramış formatı izləyirik.

Frazeoloji vahidlərin variantlaşmasında komponentlərin öz leksik variantları ilə əvəz edilməsi, strukturun dəyişməsi, hətta frazeologizmin özünün dəyişməsi adi hal hesab edilir. Lakin frazeologizmdə bir komponentin öz leksik variantı ilə əvəz edilməsi başqa komponentlərə xələl gətirmir [1, s.81]. Məsələn, *hit the roof* (səs-küy qaldırmaq, uca səslə şikayətləmək) frazeologizmində “*hit*” sözünü “*rise*” sözü ilə əvəz etsək bu başqa komponentlərin dəyişməsi və frazeoloji vahidin strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxarmaz.

Frazeoloji vahidlərin sinonimliyi variant fərqliliyinin semantik tutum fərqliliyinə keçid anından başlayır. Bu məqam, bu sərhəd o qədər həssas və çətin seziyəndir ki, bəzən eyni frazeologizm cütlüyü bir mənbələrə görə sinonim, digər mənbələrə görə isə variant hesab edilə bilər. Analoji vəziyyəti *big head* və *swelled head* “özündən razı, yekəxana, lovğa” frazeologizmlərində izləmək mümkündür. Biz, bu frazeoloji vahidləri sinonim statusunda dəyərləndirmiş K.Ammerin mövqeyi ilə deyil, onların variantlığından çıxış edən A.V.Kuninin yanaşması ilə daha çox razılaşıırıq. Sinonim mahiyyətli frazeologizmlərə *give one's heart to smb. - be head in love* (vurulmaq), *be after one's heart - close to (near) one's heart* (ürəyincə, ürəyə yatan), *be in a fury - be beside oneself with anger* (qəzəblənmək, hirs-lənmək, özündən çıxmaq), *go purple with rage - be blue in the face* (hirsindən sifəti göyərmiş / qızarmış), *a dull beggar (fish / dog) - a pain in the neck* (darıxdırıcı, zəhlətökən adam), *be born under a lucky star - be born with a silver spoon in one's mouth* (xoşbəxt ulduz altında doğulmaq, anadan şanslı doğulmaq) frazeologizmlərini nümunə göstərmək olar.

Maraqlıdır ki, leksik sinonimiyada olduğu kimi, frazeoloji sinonimiyada da semantik qradasiya halları mövcuddur. Nəzərə alsaq ki, frazeoloji vahidlərdən istifadə zamanı nitqimizi daha emosional və obrazlı ifadə etmək imkanı əldə edirik, bu zaman emosional gərginliyin ən fərqli səviyyələrini əks etdirən ifadələrin konnotasiya fərqliliyinə əsaslanan qradasiya sıralanmasını asanlıqla təsbit edə bilərik. Məsələn, “sevgi” frazeosemantik sahəsinə daxil olan *be in love with* “vurulmaq”,

be over ears and head in love “olduqca vurulmaq, başını itirmək”, *be dead gone on smb.* “dəli kimi vurulmaq, ölümünə sevmək” frazeologizmlərinin korrelyasiyası, emosional ekspressiyası artan xətt üzrə inkişaf nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, variativ frazeoloji vahidlərdə eyni məna qalmaqla, onların komponentləri dəyişə bilərlər. Lakin sinonimlik təşkil edən frazeoloji vahidlərin komponentləri müxtəlif sözlərdən ibarət olsa belə, ifadə etdikləri ümumi məna oxşar və ya eyni olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978, 176 s.
2. Hacıyeva Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Nurlan, 2004, 192 s.
3. Hacıyeva Ə.H. İngiliscə-Azərbaycanca və Azərbaycanca-İngiliscə somatik frazeoloji birləşmələr lüğəti. Bakı: Nurlan, 2005, 190 s.
4. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli dillərdə nitq və təfəkkür felləri ilə formalaşan frazeoloji vahidlər. Bakı: 1999, 103 s.
5. Stevenson A., Waite M. Concise Oxford English Dictionary. Oxford: Oxford University Press, 2011, 1682 p.
6. Белобородова А.В. Вариативность фразеологических единиц, репрезентирующих концепт "безразличие" в русском и английском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики, Тамбов: Грамота, 2009, № 1 (3), с. 27-29
7. Глисон Г.А. Введение в дескриптивную лингвистику. М.: Изд-во иностранной литературы, 1959, 486 с.
8. Каменецкайте Н.Л. Синонимы и лексико-структурные варианты в глагольной фразеологии современного английского языка // Lietuvos tsr aukstuyu mokyklu mokslo darbai, Kalbotyra, VI, 1963, с. 289-300
9. Карцевский С.О. Об асимметричном дуализме лингвистического знака // Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX вв. в очерках и извлечениях, М.: Просвещение, 1965, Ч. II, с. 85-90
10. Кунин А.В. За дальнейшее укрепление позиций фразеологии как лингвистической дисциплины // Вопросы фразеологии V: Тр. СамГУ им. А. Навои, Самарканд, 1972, Вып. 219, Ч. I., с. 3-17
11. Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972, 289 с.
12. Федуленкова Т.Н. Фразеологическая вариативность как лексическая проблема // Вестник ОГУ, Серия «Гуманитарные науки», Оренбург, 2005, №4, с. 62-69
13. Филин Ф.П. Очерки по теории языкознания. М: Наука 1982, 336 с.
14. Юздова Л.П. Категория качественности в языке. Анализ качественно-обстоятельных фразеологизмов: монография. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. пед. ун-та, 2007, 417 с.

Резюме

Проблема фразеологической вариативности и синонимности

В статье изучаются причины и факторы для формирования вариантов и синонимов в фразеологии. Фразеологическая вариативность и синонимность результат проявления актуальной закономерности на всех уровнях языка. В статье автор различает три вида вариативности: грамматическую, лексическую и количественную.

Summary

The Problem of Phraseological Variability and Synonymity

The causes and factors for the formation of variants and synonyms in phraseology are examined in the article. Phraseological variability and synonymity is the result of expression of actual pattern in all levels of the language. Author distinguishes three types of variability in the article: lexical, grammatical and quantitative variability.

Rəyçi: fil.f.d. S.Qurbanova